

KARAHANLI DÖNEMİ TÜRKÇE KUR'AN ÇEVİRİLERİNDE ALLAH'IN AD VE SIFATLARI HAKKINDA *

Doç. Dr. Akartürk KARAHAN**

ÖZ: Tarihsel dönemlere ait söz varlığının doğru bir şekilde tespiti kutsal kitap çevirilerinin önemi büyüktür. Çünkü inananların dinî konulardaki hassasiyeti ve yanlış düşme kaygısı, o dönemin söz varlığının en doğru biçimde eserlerde yer almasını sağlamıştır. Türklerin İslamî ilk eserleri verdiği Karahanlı Türkçesi döneminde de, Kur'an çevirilerinde İslamî kavram ve terimlere, en uygun Türkçe karşılıklar bulunmuştur. Böylece, Türkçe İslamî söz varlığı oluşmaya başlamıştır. Karahanlı Türkçesi dönemi içerisinde değerlendirilen dört Kur'an çevirisi bulunmaktadır: Rylands Nüshası, TİEM Nüshası, Anonim Tefsir (XII-XIII. yüzyıl) ve Özbekistan Nüshası. Bu çalışmada, Anonim Tefsir ya da Orta Asya Kur'an Çevirisi (XII-XIII. yy) adlı metin esasında; dönemin diğer Kur'an çevirisi Nüshalarıyla karşılaştırmalı olarak Allah'ın en güzel ad ve sıfatlarının (Esmâ-i Hüsnâ) Türkçeye ne şekilde çevrildiği ortaya konacaktır. Allah'ın ad ve sıfatlarının yapı ve anlam özellikleri irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı Türkçesi, Eski Türkçe Kur'an çevirileri, Anonim Tefsir, Esmâ'ül-Hüsnâ.

About the Names and Attributes of Allah in the Qarakhanid Turkic Qur'an Translations

ABSTRACT: The translations of the holy books have great importance in correctly determining the vocabulary of historical period. Because the believers' sensitivity to religious issues and the fear of backsliding have made it possible for the vocabulary of the period to exist in the

* 26-28 Mayıs 2016 tarihlerinde Belgrad-Sırbistan'da yapılan "Second International Symposium On Language Education And Teaching Islet (2. Uluslararası Dil Eğitim ve Öğretimi Sempozyumu UDES2016)" adlı toplantıda sunulan fakat basılmayacak olan bildiri geliştirilmiştir.

** Yıldırım Beyazıt Üni., İns. ve Top. Bil. Fak. , TDE Böl. aktrtk@yahoo.com

works in the most accurate way. In the period of Qarakhanid Turkish, where the Turks gave their first Islamic works, the most appropriate Turkish equivalents were found for the Islamic concepts and terms in the translation of the Qur'an. Thus, the existence of the Turkish Islamic vocabulary begins to emerge. There are four Qur'an translations in the Qarakhanid period: The Rylands copy, the TIEM copy, the Anonymous Tafsir (12th – 13th century) and the Uzbekistan copy. In this study, it will be suggested how the most beautiful names and attributes of Allah (Esmâ-i Hüsnâ) are translated into Turkish based on the text of Anonymous Tafsir or Central Asian Qur'an Translation (12th – 13th century) and will be compared with the other Qur'an translation copies of the period. These names will be examined morphologically and semantically.

Keywords: Qarakhanid Turkish, Old Turkic Qur'an translations, Anonymous Tafsir, Esmâ'l-Husnâ.

Giriş

Türklerin ilk olarak kitleler halinde İslamlaşması Karahanlı Devleti zamanında gerçekleşmiştir. X. yüzyılda Karahanlıların İslamiyet'e resmen geçtiklerini tarihî kaynaklardan biliyoruz. İslamlaşmayla birlikte, İslam dininin kutsal kitabını okuma ve anlama isteği sonucunda Kur'an'ın ilk Türkçe çevirileri yapılmıştır. İlk Türkçe Kur'an çevirisinin ne zaman, kim ya da kimler tarafından yapıldığını bilmiyoruz. Yaygın olarak, X. yüzyılda Türklerin İslamiyet'e geçişleriyle birlikte ilk Kur'an çevirilerinin yapıldığı düşünülmektedir. Bununla birlikte İslam öncesi Türklerde, Uygur alfabesinin yaygınlığı göz önüne alınarak ilk Türkçe Kur'an çevirilerinin Uygur alfabesiyle yapılmış olabileceği olasılığı da vardır (Hamidullah 1965: 66).

Aslı Arapça olan Kur'an'ın başka bir dile ilk çevirisi, Farsçayadır. Bu çeviri, Samanîlerden Mansur b. Nuh zamanında (961-976) Horasanlı ve Maverâünnehirli ilim adamlarından oluşan bir heyet tarafından gerçekleştirilmiştir. Zeki Velidi Togan'a göre, Kur'an'ın Türkçeye ilk çevirisi de Farsça çeviri ile aynı zamanda, çeviri heyetinin Türk üyeleri tarafından yapılmış olmalıdır. Karahanlılar döneminde Karahanlı Türkçesiyle yapılan ilk Kur'an çevirileri, satır altı çeviri özelliğindedir. Yine Zeki Velidi Togan'a göre ilk Türkçe Kur'an çevirisi, Taberi Tefsirindeki kelime kelime Farsça çeviriye dayanmaktadır (Togan 1959-1960'dan aktaran Eckmann 1967: 51). İlk Türkçe Kur'an çevirilerinden Rylands Nüshasını Farsça etki bakımından değerlendiren Yaşar Şimşek de Rylands Kur'an çevirisindeki Farsça etkiyi desteklemektedir: "Tercüme iki dili de (Farsça ve Karahanlı Türkçesi) bilen bir kişi tarafından aynı veya yakın zamanda yapılmış olmalıdır. Bölgede, geçmişi çok eskilere dayanan Soğd – Fars - Türk ilişkileri

Kur'an'ın tercüme meselesinde etkisini göstermiş, Farsça tercüme (ya da tercüme) Kur'an'ın Türkçeye tercümesinde model olmuştur. Buradaki model ile çevirinin nasıl yapılacağını değil, çevirinin bizzat kendisini kastediyoruz. Yani Türkçe tercümenin Farsça tercümenin tercümesi olması kuvvetle muhtemeldir.” (2016: 23).

Günümüzde Karahanlılar zamanından kaldığı kabul edilen¹ satır altı Kur'an çevirileri şunlardır:

1. Rylands nüshası: Karahanlı Türkçesi dönemine ait bu Kur'an çevirisi John Rylands Kitaplığında (Manchester) bulunmaktadır. Eseri giriş, metin, notlar ve dizin şeklinde Aysu Ata neşretmiştir: *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş- Metin – Notlar-Dizin)*, Ankara, 2004.

2. Türk İslam Eserleri Müzesi (TİEM 73) nüshası: Karahanlılar dönemine ait bu nüsha Suat Ünlü ve Abdullah Kök tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır.

3. Leningrad Asya Müzesi Kitaplığındaki tercüme: Anonim Tefsir veya Orta Asya Tefsiri şeklinde de adlandırılmaktadır. Karahanlı Türkçesinin geç dönemlerine ait bir Kur'an çevirisidir. Eserin tam metin yazıçevirimi ve tıpkıbasım yayını Halil İbrahim Usta tarafından yapılmıştır: *Orta Asya Kur'an Tefsiri (Metin- Tıpkıbasım)*, Ankara, 2011.

4. Özbekistan Nüshası: Özbekistan İlimler Akademisi Ebu Reyhan el-Biruni adlı Şarkşinaslık Enstitüsünde bulunan bu nüshanın XIII. yüzyıla ait olduğu bildirilmiştir. Emek Üşenmez metin ve tıpkıbasımını yayınlamıştır: *Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası, Satır Arası Türkçe-Farsça Tercümeli (Giriş- İnceleme- Metin- Sözlük- Ekler Dizin- Tıpkıbasım)*, İstanbul, 2013.

Bu araştırmada, Anonim Tefsir diye anılan Karahanlı dönemine ait Kur'an çevirisindeki Allah'ın adları dil bakımından incelenecek ve bu adlar dönemin diğer Kur'an çevirileri ile karşılaştırılacaktır. Anonim Tefsir (ATef.) için Halil İbrahim Usta (2011) yayınından yararlanılmıştır. Metnin tamamı taranarak Allah'ın ad ve sıfatları tespit edilmiş ve karşılık geldiği Arapça adlar ile eşleştirilmiştir. TİEM 73 nüshası için Suat Ünlü (2005 ve

¹ Her ne kadar çalışmamızın başlığını Karahanlı dönemi Kur'an çevirileri şeklinde belirtsek de bahsedilen çevirilerin tamamının Karahanlı çevresi eseri oldukları kesin değildir. Çünkü Kur'an çevirilerinde çevirenin adı, yaşadığı yer, çevirinin yapıldığı yer ve tarih belirtilmemiştir. Ancak Türkoloji literatüründe, bahsi geçen bu çeviriler, yaygın olarak Karahanlı Türkçesi eserleri olarak değerlendirildiği için biz de bu şekilde ele aldık.

2007); Rylands Nüshasındaki adlar için Aysu Ata (2000) ve *Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinin Tarihsel Derlemi* (7.-13. yy.) (derlem.cu.edu.tr) adlı derlem çalışmasına; Özbekistan nüshası (Özb.KT) için Emek Üşenmez (2013) yayınları esas alınmıştır.

1. Esmâ-i Hüsnâ ve Karahanlı Türkçesi Kur'an Çevirilerindeki Biçimi

Esmâ-i Hüsnâ, Kur'an'da Allah'ın ad ve sıfatları için kullanılan Arapça bir tabirdir. Arapça'daki *esma* "isimler" ve *hüsna* "en güzel" sözcüklerinin birleşimiyle "Allah'ın en güzel adları" anlamlarına gelmektedir. Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın adı ve sıfatı olarak yüzden fazla sözcük ve söz grubu tespit edilmektedir. Kur'an'daki adların dışında, hadislerde de Allah'a atfedilen daha başka adlar da mevcuttur. Ancak İslamî literatürde genellikle Allah'ın doksan dokuz adının olduğu kabul edilir (Topaloğlu 1995: 404). Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde, Kur'an'da geçen Allah'ın ad ve sıfatlarına çoğunlukla Türkçe karşılıklar verilmiştir. Az sayıda ad ise Kur'an'ın aslında olduğu gibi Arapçasıyla, bir kısmı ise Farsça çevirisiyle görülmektedir.

ATef.de, Allah'ın ad ve sıfatları yani *Esmâ-i Hüsnâ* anlamında *körklüg atlar* "güzel adlar" ve *ulug at* "ulu ad" terimleri kullanılmıştır.

Teşri, yok idi meger ol bar. Angar ol körklüg atlar. "Allah, kendisinden başka hiçbir ilah bulunmayandır. En güzel isimler O'nundur." (Taha: 8).

Bar anga körklüg atlar "Güzel isimler onundur." (Haşır 24)

Tesbih kılğul Teşrining ulug atını "Rabbinin yüce adını tesbih et." (Vakıa 74).

Tesbih kılğul yâ Muhammed İdingning ulug atı birle "Ey Muhammed, Rabbini yüce adıyla tesbih et." (Vakıa 96).

Karahanlı dönemi diğer Kur'an çevirilerinde de TİEM 73'te *edgü atlar* "iyi adlar", *körklüg atlar* "güzel adlar", *edgü körklüg atlar* "iyi (ve) güzel adlar"; Rylands nüshasında sürekli olarak *körklüg atlar* "güzel adlar" tabirleri Esmâ-i Hüsnâ anlamında kullanılmıştır (bkz. Ünlü 2007: 222). Özb.KT'de ise bu tabir bulunmamaktadır².

İlk Türkçe Kur'an çevirileri içerisinde Anonim Tefsir (ATef.) diye bilinen Kur'an çevirisinde, Allah'ın adları ve sıfatları büyük ölçüde Türkçe

² Özb.KT nüshası günümüze baştan ve sondan eksik olarak ulaşmıştır. Bu nüshada sadece beş sure (Bakara, Ali İmran, Nisa, Maide, Enam) bulunmaktadır. Bu nedenle Esmâ'l- Hüsnâ tabirinin karşılığı mevcut surelerde yoktur.

sözcüklerle ifade edilmiştir. Bu makalede, ATef.'de geçen Allah'ın ad ve sıfatları Arapça asıllarına göre alfabetik sıralanmış; bu adların içerdikleri anlamları, Diyanet İşleri Başkanlığının internet sayfasındaki ayet ve hadislerdeki Esmâ-i Hüsnâ dosyasından yararlanılarak verilmiş; ardından ATef.'te ve varsa diğer Kur'an çevirilerindeki karşılıkları gösterilmiştir. Türkçe sözcüklerin anlam ve yapılarına da değinilmiştir. Bu adların, varsa, Türkiye Türkçesindeki karşılıklarına da temas edilmiştir.

el-Afuvv: Kullarının günahlarını kendilerinde sorumluluk kalmayacak bir şekilde affeden, amel defterlerinden günahları silen, hatırlayıp da mahcup olmasınlar diye de kuluna o günahı unutturan.

ATef.'de (*Teñri te 'ala*) '*afv kılğan* 58/2. '*afv* (Ar.) + *kıl-gan*. Ar. '*afv* adı ile Türkçe *kıl-* fiilinin sıfat-fiil ekli biçimindedir. Rylands KT'de *keçürgen turur* "bağışlayandır" (2a/2=058/002), TIEM 73'te *tanrı keçürgen* "bağışlayan Tanrı" (400v/3=058/002) şeklinde Türkçe *keçür-* "bağışlamak" +*gen* sıfat-fiil ekli biçimindedir.

Karahanlı Türkçesi edebî eserlerinde de *keçürgen* adı Tanrı'nın sıfatı olarak geçmektedir. Atebetü'l Hakayık ve Kutadgu Bilig'de *keçürgen* sözcüğü Kur'an çevirileri ile koşutluk göstermektedir.

ilahi keçürgen idim sen keçür / neçe me hatalıg kul ersem saña (AH 37-38). "Ey bağışlayan Tanrım, her ne kadar sana karşı hatalı bir kul isem de sen (beni) bağışla."

bayat atı birle sözüg başladım / törütgen igidgen keçürgen idim (KB 1) "Tanrı adıyla söze başladım. Yaratan, rızık veren, bağışlayan rabbim."

el-Âhir: Varlığının sonu olmayan, ölümsüz, ebedî ve bâkî.

ATef.'de (*kamuğ nerselerdin*) *songra* "(bütün şeylerden) sonra" 57/3; TIEM 73'te *Ol turur barçada soñra* "O, herşeyden sonradır" (396r/4=057/003) şeklindedir. Allah'ın el-Âhir sıfatı her iki Kur'an çevirisinde de *songra* "sonra" sözcüğü ile karşılanmıştır.

Dönemin eserlerinden Kutadgu Bilig'de ise Tanrı'nın varlığının sonu olmadığı şeklindeki kavram, Eski Türkçede "sonra" anlamına gelen *kiğin* ile ifade edilmiştir: *aya bir birikmez saña bir ağın / kamuğ aşnuda sen sen öñdün kiğin* (KB 8) "Ey bir (olan Tanrı) ortak koşul(a)maz sana bir başka(sı)/ Bütün önce(ler)den, sensin önce (ve) sonra" (Eker 2006: 111). Yine Kutadgu Bilig'deki *meñü eçü/açu* "sonsuz Tanrı" ifadesi de Arapçadaki *el-Âhir* güzel adının tam karşılığıdır:

siziksiz bir ök sen ay meñü açu katılmaz karılmaz sakışka saçu
(KB 10) “Kuşkusuz sen tek(sin) ey ebedî Tanrı/ Katılmaz, karılmaz sayıya istisna (olansın)”

el-A'lâ: En yüce, en şerefli.

ATef.’de Allah’ın yüceliği, büyüklüğü Eski Türkçe *ulug* “ulu, yüce” 87/1 sözcüğü ile karşılanmıştır. Rylands KT’de de *ol tanrı erür yüksek ulug* “O Tanrı yüce ve uludur.” (26/12b1) şeklinde *el-A'lâ* adı ifade edilmektedir. Karahanlı dönemine ait Atebetü’l Hakayık ve DLT’de de *ulug* sözcüğü, Allah’ın *el-A'lâ* sıfatının karşılığı olarak, *ulug bir bayat* ve *ulug teñri* şeklinde görülmektedir:

bu kudret idisi ulug bir bayat / ölüglerni tirgüzmek asan aña
(AH 19-20). “Bu kudret sahibi, ulu ve tek olan Tanrıdır. Ölülerini diriltmek ona kolaydır.”

*Begim özin ogurladı / Yarag bilip ugurladı / Ulug Teñri ağır-
ladı / Anın kut kıw tozu togdı.* “Beyim kendisini askerlerden çalıp (saklanıp) gizlendi. Fırsat ve imkân kolladı. Yüce Allah ona zafer ihsan etti. Bundan dolayı devletin bahtı ve tozu doğdu.” (DLT: Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 132)

el-Âlim: Bilen, anlayan, tanıyan.

Tanrı’nın bu sıfatı ATef.’de *bil-* fiili + *gen* sıfat-fiil eki veya *bil-* fiili - *ür* sıfat-fiil eki getirilerek *bilgen*, *bilür* şeklinde ifade edilmiştir. *bilgen/bilür* adlarının öncesinde, Tanrı’nın “herşeyi bildiğini” vurgulamak için, *tegme bir nerseni* “her bir şeyi” ya da *kamug nerseni* “bütün şeyleri” açıklamaları getirilmiştir.

ATef. *bilgen* 48/26, 49/1, 49/8, 49/13, 51/30, 53/30, 60/10, 66/2, 84/23, (*tegme bir nerseni*) *bilgen* 49/16, *bilür* 57/3, 64/4, (*kamug nerseni*) *bilgen* 58/7, 64/11.

Diğer çevirilerde de aynı şekilde *tanrı bilgen* (Rylands KT 37/89a/3=051/030), *tanrı bilgen* (TİEM 73 255r/9=024/018) olarak ifade edilmiştir.

Allah [Teñri, İdi, Tapunmak, Tapungu]

Esmâ-i Hüsnâ’nın en üstünü, diğer adların anlamlarının hepsini kendinde toplayan eksik sıfatlardan uzak, tek başına hiçbir varlığa ad veya sıfat olarak verilemeyen, ilahlık sıfatlarını tamamen içine alan “Allah” adıdır. Allah, Kur’an-ı Kerim’de en çok geçen sözcüktür. Karahanlı Türkçesi çevirilerinde bu terim, ATef.’de *Teñri* ve *idi*; TİEM 73’te dört yerde

idi ile geri kalan bütün yerlerde istisnasız *tañrı* ile karşılanmıştır. Bir yerde ise “ey Allahım” anlamına gelen *Allahümme* ifadesi için *ay tapunmak* kullanılmıştır (TİEM 73, 3/26). Buradan *tapunmak* sözcüğünün de, Karahanlı döneminde, Allah'ı karşıladığını anlıyoruz (bkz. Topal 2012: 19). *tapunmak* < *tap-* “tapmak” -*un-* (fiilden fiil yapım eki) -*mak* (fiilden isim yapım eki) şeklindedir. Özbekistan nüshasında da *Teñri, İdi* sözleri yanında, yine *tap-* fiilinden *tapungu* sözcüğü de “ilâh” karşılığında bir yerde kullanılmıştır: *Teñri yok tapungu yok meger Ol Teñri tirig peyveste örelig kılğan* “Allah ki, O'ndan başka ilâh yoktur, O, Hayy'dır (hayattadır), Kayyum'dur” (Üşenmez 2013: 382, 531, 538).

el-Azîz: Üstün, güçlü, kuvvetli, galip, şerefli, değerli, melik.

ATef.'de belirtili ad tamlaması yapısındaki Türkçe *Teñri+niñ tutmak+ı* 54/42 ve Arapça 'azîz 48/7, 57/1, 57/25, 58/21, 59/1, 67/2, 59/23, 59/24, 60/5, 61/1 el-aziz adı yerine yazılmıştır. Diğer çevirilerden Rylands KT'de *ulug Tañrı* (31b/1=059/023), TİEM 73'te *küçlüg ugan tutmakı* (391v/4=054/042) şeklindedir.

el-Ba'is: Öldükten sonra diriltlen.

Kur'an çevirilerinde *kopar-* “koparmak, kaldırmak, yerinden çıkarmak” fiilinin geniş zaman sıfat-fiilli yapısı ile Allah'ın el-Ba'is sıfatı karşılanmıştır. ATef.'de *Teñri koparur (kim kıyâmet kün gürlerdin)* 22/7 “Kıyamet gününde mezarlardan kaldıran Tanrı” ve TİEM 73'te *tañrı koparur gürlar içindekini* (242r/1=022/007) örneklerinde olduğu gibi.

el-Bari': Yaratan, örneği olmadan varlıkları icat eden.

Allah'ın el-Bari' sıfatı, ATef.'de sadece Farsça *server* 59/24 sözcüğü ile; diğer çevirilerde *yarat-/törüt-* fiili -*gAn* sıfat-fiil eki ile türetilen *yaratgan/törütgen* “yaratan, yaratıcı” sıfatı ile ifade edilmiştir. Rylands KT'de *Ol Tañrı törütgen, yaratgan* (32a/3=059/024); TİEM 73'te *ol turur tañrı törütgen yaratgan* (405v/3=059/024).

el-Basîr: Aydınlık ve karanlıkta küçük ve büyük her şeyi gören.

Kur'an çevirilerinde *el-Basîr* adı daima *kör-* “görmek” fiilinin sıfat fiilli şekilleriyle karşılanmıştır. ATef.'de +*gen* sıfat-fiil ekiyle türetilen *körgen* “gören” sözcüğü kullanılmıştır. *körgen* 48/24, 49/18, 57/4, 58/1, 60/3, *Teñri anı kim 'amel kıur siz körgen turur* 64/2, *tegme bir nerseni körgen irür* 67/19. Diğer çevirilerde ise -(ü)gli sıfat-fiil ekiyle türetilen *körügli* “gören” sözcüğü aynı anlamdadır. Ayrıca, *basîr turur körer* “basirdir, görür” 84/14 şeklinde hem aslı hem de çevirisiyle ifade edilmiştir. Rylands

KT'de *Teşri körügli* “gören Tanrı” (37/48a/3=048/024); TİEM 73'te *körügli turur* “görendir” (172r/9=011/112) şeklinde yer alır.

Türkiye Türkçesinde Arapça aslıyla kullanılmaktadır: *Basir* “Herşeyi görüp anlayan Allah” (TS).

el-Bâtın: Mâhiyeti akıl ile idrâk olunamayan, hayal ile tahayyül edilemeyen, her şeyin iç yüzünü, sırlarını bilen.

ATef.'de, Genel olarak gizli saklı herşeyin bilinmesi karşılığında bu sıfatın çevirisi yapılmaksızın, *bâtın* biçiminde verilmiştir. Ardından ise şu şekilde açıklaması yapılmıştır: *bilür ve köngüldekini bilür ve halklar sırrın, kim ne sandukın bilür ve lîkin köngül birle bilmek anga reva yok* “Gönüldekini, halkların sırrını ve ne düşündüklerini, gönülle bilinmeyen şeyleri (dahi) bilir” 57/3. *bil-* fiili + *ür* geniş zaman sıfat fiil ekiyle türetilen *bilür* sözcüğü bu sıfat için kullanılmış ancak tek başına el-Bâtın sıfatının bütün ayrıntılarının verilmeyeceği düşünülerek açıklama yazılmıştır. TİEM 73'te ise bu sıfat, *ol turur örtüglüg* “o örtülüdür, gizlidir” (396r/4=057/003) şeklinde *örtüglüg* “örtülü, gizli” (*ört-* fiili + (*ü*)g (fiilden isim yapım eki) + *lüg* (isimden isim yapım eki)) sözcüğü ile karşılanmıştır.

el-Berr: İyilik eden, çok lütufkâr, çok merhametli, çok şefkatli.

ATef.'de, *eygülik kılguçı* 52/28 “iyilik kılan” sıfat-fiil grubu el-Berr adına karşılık olmuştur. *eygülik kılguçı* < *eygü* “iyi” + *lük* (isimden isim yapan ek) *kıl-* fiil kökü –*guçı* (sıfat-fiil eki). TİEM 73'te *ol ol turur yarlıkaglı* (386r/2=052/028) cümlesinde olduğu gibi *yarlıkaglı* < *yarlıka-* “bağışlamak, merhamet etmek” fiili + *gılı* sıfat-fiil eki ile türetilmiştir.

el-Cebbâr: Emir ve yasaklarını, hüküm ve kararlarını kullarına yapturmaya gücü yeten, azgın ve zalimleri kahredici, dertlere derman olan, yaraları sarıp onaran, yarattıklarının hâllerini düzelten.

Bu ad için ATef.'de Arapça *gâlib* 59/23 sözcüğü; TİEM 73'te *esir etgen* (405v/1=059/023) ve Rylands KT'de *ulug arıg Taşrı* (31b/1=059/023) ifadeleri karşılık verilmiştir.

Türkiye Türkçesinde kişi adı olarak da kullanılmaktadır (bkz. KAS).

el-Ehad: Eşi, benzeri ve ikincisi bulunmayan bir tek, yegâne.

Kur'an çevirilerinde Türkçe *bir* sözcüğü, Tanrı'nın el-Ehad güzel adına atıf olmak üzere, *bir Teşri*, *bir idi* şeklinde sıfat işlevindedir. ATef.'de *bir (Teşri celle celâlehu)* “Tanrı celle celaluhu birdir.” 112/1, 112/4; TİEM 73'te *ol taşrı bir turur* “O Tanrı birdir.” (450v/7=112/001),

Rylands KT'de *bir tanrı arıg ol* (27/11b2) ve Özb.KT'da *bir idi* (B:163) şeklinde ifade edilmiştir.

Bu döneme ait edebî eserlerde de, Kur'an çevirilerinde olduğu gibi, *bir bayat* sözcüğü Tanrı'nın vahdaniyet sıfatını niteler:

bu kudret idisi uluğ bir bayat / ölüglerni tirtüzmek asan aña (AH 19-20)

üküş ögdi birle tümen miñ senā/ ugan bir bayatka añar yok fenā (KB 2) “Kadir ve bir olan Tanrı'ya çok hamd ve binlerce sena olsun, onun için yokluk (diye birşey) yoktur.”

Türkiye Türkçesinde *el-Ehad* adı için “bir, tek” karşılıkları kullanılmaktadır.

el-Ekrem: En çok ikram eden.

ATef.'deki (*kamuglardan*) *kerîmrek* 96/3 “herkesten daha cömert” anlamındaki bu yapı Ar. *kerîm* + *rek* (isimden isim yapma (kuvvetlendirme) eki) ile türetilmiştir. TİEM 73'te ise *idih ağırlıgrak turur* (445r/4=096/003) ifadesinde olduğu gibi *ağırlıgrak* < *ağır+lığ+rak* yapısındaki sözcükle bu sıfat karşılanmıştır.

el-Evvel: Öncesi olmayan, yaratılmamış, ezeli ve kadim tek varlık.

Allah, “Öncesi olmayan, yaratılmamış, ezeli ve kadim tek varlık”tır yani el-Evvel'dir. Kur'an çevirilerinde de Allah'ın en önceden beri var olduğunu ifade eden Eski Türkçedeki *ilgerü* ve *burun* sözcükleri kullanılmıştır. Eski Türkçede *ilgerü* “doğu, ileri, ön, önce, ilk” gibi anlamlara gelen ve *il* + *gerü* (yön gösterme eki) şeklinde kalıplaşmış bir sözcüktür (EDPT: 144a). İslam öncesinde yalnızca yön belirten bir sözcükken, ATef.'de Allah'ın el-Evvel sıfatını karşılamıştır: (*kamug nerselerdin*) *ilgerü* “bütün şeylerden önce” 57/3. el-Evvel sıfatının karşılığı TİEM 73'te *ol turur barçada burun* “O, herşeyden öncedir” (396r/4=057/003) ifadesinde görüldüğü üzere *burun* “önce” sözcüğü ile verilmiştir.

Kutadgu Bilig'de Tanrı'nın övgüsünün yapıldığı bölümde de Kur'an çevirilerinde *ilgerü* ve *burun* sözcükleriyle aynı anlamdaki *öndün* “önce” sözcüğü Allah'ın bu adının karşılığı olarak görülmektedir. *aya bir birikmez sana bir adın / kamuğ aşnuda sen sen öndün kiğdin* (KB 8) “Ey bir (olan Tanrı) ortak koşul(a)maz sana bir başka(sı)/ bütün önce(ler)den, sensin önce (ve) sonra” (Eker 2006: 111).

el-Gaffâr: Çok affeden, çok bağışlayan, günah ne kadar çok olursa olsun yine bağışlayan.

ATef.'de *yarlıkagan* 71/10 < *yarlıka*- "bağışlamak" + *gan* sıfat-fiil ekiyle "bağışlayan" anlamında türetilerek Allah'ın el-Gaffar sıfatını karşılamıştır. Diğer çevirilerde, TİEM 73'te *ol turur küşüş örtgen* "O, arzuları örtendir." (416v/3=067/002) sıfat-fiil grubu; Rylands KT'de *örtgen* "örten" (37/56b1=049/008) sözcüğü aynı sıfat için kullanılmıştır. Rylands ve TİEM 73 çevirilerinde bu sıfat örtüşmektedir.

Türkiye Türkçesinde Arapça aslıyla kullanılmaktadır. *Gaffar* "Kullarının günahlarını affeden, bağışlayan (Tanrı)" (GTS, KAS).

el-Gafûr: Çok affeden, çok bağışlayan.

el-Gaffar ile aynı kökteki el-Gafûr sıfatı için de aynı şekilde ATef.'de *yarlıkagan* "bağışlayan" 49/5, 49/14, 57/28, 58/2, 58/12, 60/7, 66/1, 67/2 ve *yarlıkaguçı* "bağışlayıcı" 85/14 sözcükleri kullanılmıştır. Diğer çeviriler de aynı şekilde *örtgen* "örten" sözcüğünü tercih etmiştir: TİEM 73 *tañrı yazuk örtgen* "Tanrı suçu/günahı örten" (246r/7= 022/060), Rylands KT'de *Tañrı örtgen* "Tanrı örten" (37/65a2=049/014).

Türkiye Türkçesinde Arapça aslıyla kullanılmaktadır. *Gafûr* "Çok bağışlayıcı, merhamet eden ve bağışlayan (Tanrı)" (GTS, KAS).

el-Ganî: Zengin, hiçbir şeye muhtaç olmayan.

ATef.'de *bay* "zengin" 57/24, 64/6 sözcüğü aynı zamanda Allah'ın bu sıfatına da ad olmuştur. Diğer çevirilerde ise *muşsuz* "sıkıntısız, ihtiyaçsız" sözcüğü aynı kavramı nitelemektedir. TİEM 73 *tañrı ol turur muşsuz* (317r/5=035/015); Rylands KT *muşsuz turur* (38/68b3=064/006); Özb.KT'da *erdi Teñri bay* (N:131).

Allah'ın bu adı, Türkiye Türkçesinde ise Arapça aslıyla, sadece *Kişi Adları Sözlüğü*nde bulunmaktadır. *Gani* "Allah'ın adlarından" (KAS).

el-Habîr: Her şeyden haberdar olan, gizli aşikâr her şeyi bilen, haber veren.

el-Habîr adı için ATef.'de 9 farklı yerde çok sayıda karşılık bulunmaktadır. *bil-gen* "bilen" 48/11, 57/10, 58/2, 59/18, 63/11, *bilgen* (*turur ne kim amel kılur siz*) "(siz ne amel işlerseniz) bilen" 58/13, (*Teñri anı kim 'amel kılur-siz) bilgen turur* "(Tanrı ne amel işlerseniz) bilendir" 58/11, *haberdâr, habîr, surringız bilür* "haberdar, haberi var, sırrınızı bilir" 49/13, *latîf bilgen* 67/14 şeklinde. Diğer çevirilerde de aynı şekilde *bilgen* < *bil-gen* "bilen" sözcüğü bu kavramı karşılamaktadır. TİEM 73'te ikileme olarak *körge bilgen* "gören bilen" (416r/7=067/014), Rylands KT'de *Teñri bilgen* (26/62b3=4/94), *tañrı bilgen köñüllerdekini* (25/1b2) şeklinde sıfat-fiil grubu olarak yer almaktadır.

Kur'an çevirilerinde Allah'ın herşeyden haberdar olduğu yani *el-Habîr* olduğu Eski Türkçe bil- fiilinin sıfat fiilli biçimleri ile ifade edilmiştir. Benzer şekilde Kutadgu Bilig'de de *bil-* fiiline –*gII* sıfat-fiil eki getirilerek türetilen *biligli* sözcüğü ile bu ad karşılanmıştır. *iç taş biligli* “içi dışı bilen”, *biligli bayat* “bilen Tanrı” yapıları, bu ada atfen söylenmektedir:

ay iç taş biligli ay hakkı'l-yakın / közümde yırak sen köñülke yakın (KB 11) “Ey içi dışı bilen ey hakkü'l yakın, gözümünden uzaktasın gönlüme yakın”.

biligli bayat ol bilir bu işig / ukuğlı uğan ol ukar bu işig (KB 1531) “Habîr olan Tanrı bu işi bilir, Âlim ve Kadîr'dir o bu işi anlar”.

ayıt söz olarka yime bütme terk / biligli bayat ol munı tutğu berk (KB 4390) “Sözü onlara sor, fakat hemen inanırverme; her şeyi bilen Tanrıdır ve ancak ona kuvvetle sarılmalıdır”.

el-Hafî: Çok ikram eden, son derece iyilik ve lütuf sahibi, her şeyi bilen, duaları kabul eden.

Bu ad için sadece ATef.'de karşılık bulunmaktadır. Eski Türkçe *bagırsak* 19/47 “şefkatli” sözcüğü tercih edilmiştir.

el-Hâfid: Şan, şeref ve itibar bakımından kâfirleri alçaltan, değersiz yapan, cezalandıran.

ATef.'deki *aşak kılğan* “aşağı kılan” 56/3 sıfat-fiil grubuyla *el-Hafid* adı nitelenmiştir. TİEM 73'te de benzer anlamdaki *kudı idgan* “aşağı gönderen” (394v/5=056/003) yapısı çeviride tercih edilmiştir.

el-Hakîm: Hikmet sahibi; her işi, emri ve yasağı yerli yerinde olan.

ATef.'de, bu adın karşılığı, 48/7, 51/30, 59/1 numaralı ayetlerde *te-giz işlig* şeklinde verilmekle birlikte, ve 49/8, 57/1, 59/24, 60/5, 60/10, 61/1, 64/18, 66/2 numaralı ayetlerde Arapça aslı olan *hakîm* ile gösterilmiştir. Diğer çevirilerde Rylands KT'te *köni işlig turur* (59a/1=049/008); TİEM 73'te *ol ol turur küsüş bütün işlig* (290v/7=029/026) ve Özb.KT'da *hikmetlig* (N:17) şeklindedir.

el-Hakk: Varlığı, ilâh ve rab oluşu hak olan, eşyayı var eden, hakkı ızhâr eden, mülk sahibi, yok olmayan, varlığında şüphe bulunmayan, âdil.

Bu ad ATef.'de Eski Türkçe “doğru, hak” anlamındaki *köni* 22/6 sözcüğüyle karşılanmıştır. TİEM 73'te de *köni* “doğru” sözcüğü ile bu ad anlatılmıştır: *tañrı ol turur köni* “Tanrı doğru olandır.” (246r/9=022/062).

el-Hâlık: Yaratan, herşeyi yoktan var eden.

İlk Kur'an çevirilerinde, Allah'ın yaratma sıfatı, Eski Türkçe *yarat-* ve *törüt-* fiillerine *-gAn* ve *-(X)r* sıfat-fiil ekleri getirilerek ifade edilmiştir. ATef.'de *yaratur* 53/45, *yaratgan* 59/24, *Tejri turur kim yaratdı sizlerni* 64/2; Rylands KT'de *Ol Tañrı törütgen yaratgan* (32a/3=059/024); TİEM 73'te *ol turur tañrı törütgen yaratgan* (05v/3=059/024) şeklinde ifade edilmiştir.

Benzer biçimde, Kutadgu Bilig'de de *törütgen idi* "yaratan Rab" sıfat tamlaması, Tanrı'nın güzel adlarından Hâlık için kullanılmaktadır.

bayat atı birle sözüg başladım törütgen igidgen keçürgen idim (KB 1) "Tanrı adıyla söze başladım. Yaratan, rızık veren, bağışlayan rabbim."

Günümüzde de, ilk Kur'an çevirilerinde olduğu gibi, *yaradan* sözcüğü *el-Hâlık* karşılığında kullanılmaktadır. *Yaradan* "Yaradan, Allah, Tanrı" (TS, GTS, TTAS).

el-Halîm: Çok sakin, hemen öfkelenmeyen, acele etmeyen, teenni ile hareket eden.

İlk Kur'an çevirilerinden ATef.'de bu adın çevirisi yapılmamış, Kur'andaki aslıyla *halîm* 64/17 olarak; diğer çevirilerde ise Eski Türkçe *keçür-* fiili sıfat-fiil ekiyle türetilerek bu ad ifade edilmiştir: TİEM 73'te *tañrı arındurulğan keçürgen turur* (412v/9=064/017), Rylands KT'de *Tañrı keçürgen* (74b/3=064/017) şeklindedir.

Türkiye Türkçesinde yalnızca *Kişi Adları Sözlüğü*nde bu ad "Allah'ın adlarından" şeklindeki açıklamayla yer almaktadır.

el-Hamîd: Çok övülen, övgüye layık olan.

ATef.'de *ögülmiş* 57/24, 64/6, *anga turur ögdül* 64/1, TİEM 73'te *ögdülmiş idi* (351r/2=041/042) bu adı ifade etmektedir.

el-Hayy: Gerçek hayat sahibi, diri ve canlı olan, her şeye hayat veren, can veren.

Bu ad için, söz konusu dönem Kur'an çevirilerinden sadece ATef.'de *tirgüzür ölüglerni* 22/6, *tirgüzür* 53/44, 57/2 karşılıkları bulunmaktadır.

el-Hayy'ül-Kayyüm: Gerçek hayat sahibi, diri ve canlı olan, her şeye hayat veren, can veren.

ATef.'deki *tutşu tiriglik* “daima/sürekli diri” 19/111; TİEM 73'teki *ol peyveste örelig* (38r/3=003/002) tabirleri el-Hayy'ül-Kayyüm karşılığında verilmiştir. Ancak bu adlandırmaların Kur'an çeviricilerinin türetimi olmayıp dönemin dini terminolojisinde de yer aldığını görmekteyiz. ATef.'teki *tutşu tiriglik* yapısıyla benzer şekilde Kutadgu Bilig'de de *tutçı tirig* ifadesi, Tanrı'nın sürekli diri olmasına (el-Hayy, el-Hayy'ül-Kayyüm) atfen söylenmektedir.

ay muşsuz idim meñü tutçı tirig / ölümke törüttüñ bu sansız tirig (KB 378) “Ey ihtiyaçsız, Baki ve sürekli diri (olan) Rabbim, bu sayısız canlıyı ölümlü yarattın”.

el-Kâdir: Güçlü, kuvvetli, her şeye gücü yeten.

Bu ad için Kur'an çevirilerinde Eski Türkçe *u-* “muktedir olmak, gücü yetmek, yapabilmek” fiilinden *-gan* sıfat-fiil ekiyle türetilen *ugan* “(herşeye) gücü yeten, yapabilen, muktedir”; Eski Türkçe *erk* “güç” + *lig* (isimden isim yapım eki) şeklindeki *erklig* “güçlü, muktedir” ve *küç* “güç” + *lüg* (isimden isim yapım eki) şeklindeki *küçlüg* “güçlü, güç sahibi” sözcükleri kullanılmıştır: ATef.'de *ugan* 22/6, *erklig* 48/21, *Teñri kamug nerse üzre erklig* “Tanrı bütün şeylerin üzerinde güçlü” 57/2, 59/6, 64/1, *kamug nerse üye kâdir* “herşeyin üzerinde Kadir” 67/1. TİEM 73'te *idini ugan* “rabbin muktedir” (246v/8=025/054); Rylands KT'de *küçlüg ugan* (37/41b2=048/021) ve *tañrı erklig* (26/90a2), *tañrı taht üye erklig erür* (31/37a3).

Tanrı'nın güzel adlarından olan Arapça *el-Kâdir* ve *el-Muktedir* sözcüklerinin Atebetü'l Hakayık ve Kutadgu Bilig'deki karşılıkları da *ugan*'dır. Karahanlı Türkçesi eserlerinde *ugan* veya *ugan Teñri* şeklinde geçmektedir:

yarattı ol ugan tününj kündüzünj / udup biri birke yorır öñ soña (AH 13-14) “O Kadir (Tanrı senin) geceni ve gündüzünü yarattı. Bunlar birbirine uyup birbirinin ardı sıra giderler”.

ayur miñ sena ol ugan teñrike / ezel hukmi tegrür köni egrike (KB 3898) “O kadir Tanrı'ya bin sena olsun, doğru ve eğriye ezel hükmünü o erıştırir.”.

küdezsü ugan teñri imanımız /kötürsü bu fitne bela isiz iz (KB 6494) “Kadir Tanrı encamımızı hayretsin; bu fitne, belâ ve kötü âdetleri ortadan kaldırsın”.

Kur'an çevirilerinde Allah'ın her şeyi yapmaya muktedir olduğunu ifade eden *erklig* sözcüğü, İslam dışı Türk çevrelerinde de Tanrı'nın sıfatı

olarak kullanılmıştır. Köktürk metinlerinden Bilge Kağan Yazıtında *t(e)ηri* : *(e)rkli(i)g* (BK-K 13) ifadesi geçer.

Budist ve Maniheizt Uygur metinlerinde çeşitli tanrıların gücü *erklig* sıfatıyla nitelenmiştir. Kuansı im Pusar'da *ulug erklig teηri* ifadesi “ulu ve güçlü tanrı” anlamında yer alır:

uluğ erklig teηri körkin körü kırtulğu tınlıglar erser kuansı im pusar ol (KİP 113).

tınlıglarğa uluğ erklig teηri körkin körtgürür nomlayur kıtgaurur (KİP 114).

Bazı dini Uygur metinlerinde ise belirli Budist tanrılarının adının önünde *erklig* sıfatı bulunur. Altun Yaruk'taki *ul[u][ğ] erklig azrua t(e)ηri* “ulu (ve) güçlü Azrua Tanrı” (AY 335/14) ve *ul[u][ğ] erklig mahışvarı t(e)ηri* “ulu (ve) güçlü Mahışvarı Tanrı” (AY 431/21); Maytrisimit Nom Bitig'deki *erklig hormuzta tıηri* “güçlü Hormuzta tanrı” (Mai.T-11.12a.18.) örneklerinde olduğu gibi Azrua, Mahışvarı, Hormuzta gibi tanrı adlarının sıfatı *erklig* ya da *ulug erklig* şeklindedir.

İslami dönem eserlerinden Kutadgu Bilig'de de *erklig*, *erklig ugan*, *erklig idi*, *erklig bayat* tabirleri Allah'ın *el-Kâdir* güzel adını ifade etmektedir:

ay erklig ugan meηü muınsuz bayat / yaramaz seniñdin adınka bu at (KB 6)

iligni sebeb kıldı erklig idim / bu erdem biligdin turu kıalmadım (KB 1804)

apa yazdı erse bayat kınadı / bu dünyag tünek kıldı erklig idi (KB 3520)

özünke muyan ol maηa eđğü at / ikigü ajun birge erklig bayat (KB 3262)

Eski Türkçe metinlerde gerek İslam öncesi gerekse İslam sonrası dönemlerde Tanrı'nın herşeye kadir ve muktedir kavramları, daima Türkçe karşılıklarıyla geçerken, Türkiye Türkçesinde Arapça aslıyla yer almaktadır: *Kadir* “Herşeye gücü yeten (Tanrı)” (TS, GTS, KAS).

el-Kaviyy: Gücü ve kuvveti sınırsız olan.

Bu ad için ATef.'de hem Arapça *kavī* 57/25 hem de Türkçe *küçlüg* 58/21; diğer çevirilerde ise sadece *küçlüg* (< *küç* + *lüg* “güçlü”) sözcüğü

karşılık olarak verilmiştir. TİEM 73 *tañrı ol küçlüğ turur* (343v/1=040/022), Rylands KT *Tañrı, Ol küçlüğ* (34b/3=040/022).

el-Kuddūs: Her türlü çirkinlik, noksanlık ve ayıplardan uzak, tertemiz, bütün kemal sıfatları kendisinde toplayan, güzellik, iyilik ve ihsanlarıyla övülen.

ATef.: *arığ Teñri yanglık sıfatındın* 59/23, *arığ pādşah* 62/1; TİEM 73 *arığ turur* “temizdir” (405v/1=059/023); Rylands KT *arığ Tañrı* “temiz Tanrı”(31b/1=059/023).

el-Latīf: Yarattıklarına karşı yumuşak, çok merhametli, çok lütufkâr, ihsan sahibi, vb.

ATef.: *latīf* 67/14, Rylands KT: *latif Teñri* (33b/3b1=033/034), TİEM 73: *ol turur añarı körgen* (416r/7=067/014).

Türkiye Türkçesinde de Arapça aslıyla, sadece kişi adları arasında yer almaktadır: *Latif* “Tanrı adlarındandır” (KAS).

el-Mâlik: Bütün varlıkların sahibi.

Bu adın karşılığı sadece ATef.’de üç yerde bulunmaktadır: *anga turur kökler takı yerler mülki* “Göklerin ve yerlerin mülkü onundur.” 57/2, *anga turur mülk* “Mülk onundur.” 64/1, *bereket eyesi* “bereket sahibi” 67/1.

el-Mecîd: Çok şerefli, çok itibarlı.

ATef.: *şeri’at turur* 85/15; TİEM 73: *ol ögdülmiş turur ulug turur* “O, övülmüştür, yücedir.” (168r/6=011/073).

el-Melik: Bütün varlıkları yöneten, dilediğini yapan, dilediği gibi hükmeden.

el-Melik adı için, Karahanlı Türkçesi Kur’an çevirilerinin üçünde de Türkçe *erk+lig* “güçlü” sözcüğü tercih edilmiştir. ATef.: *erklig* 62/1, Rylands KT: *erklig* (38/31b/2=059/029), TİEM 73: *yügsek tañrı erklig* (254v/6=023/116). Bununla birlikte ATef.’de bir yerde Farsça *pādşah* 59/23 ile de bu ad karşılanmıştır.

Türkiye Türkçesinde de Arapça aslıyla, kişi adları arasında yer almaktadır: *Melik* “Tanrı adlarındandır” (KAS).

el-Muğni: İnsanlara mal mülk veren, onları zengin yapan, cömert, nimet sahibi.

ATef.'de *kıılır bay anı kim tiler* "Dilediğini zengin eder." 53/48, TİEM 73'te *tanrı kejrü berigli turur* "Tanrı, Muğni'dir (ihsanı, nimeti çok olandır)" (257r/2=024/032) şeklinde ifade edilmiştir.

el-Mu'îd: Ölümlerinden sonra da tekrar diriltecek ve hayatlarını iade edecek olan.

Bu sıfatın karşılığı çevirilerde cümle biçiminde verilmiştir. ATef. *bu cihanda öldürür ol cihanda köydürür* 85/13 "Bu dünyada öldürür, o dünyada geri döndürür (diriltir).", TİEM 73 *ol ilki törüt(t)i yme ewre yandurur* "O, ilkin yarattı sonra tekrar döndürdü (diriltti)." (439r/8=085/013).

el-Muktedir: Güçlü, kuvvetli, istediğini istediği gibi yapan.

Aynı kökteki *el-Kâdir* adında olduğu gibi bu adın karşılığında da Kur'an çevirilerinde *u-gan* "muktedir" sözcüğü kullanılmıştır. ATef. *erür Teşri tegme nerse üze ugan ol* "Tanrı her şey üzerinde muktedirdir" 18/45, TİEM 73 *olduruglarda ugan* (391r/3=054/055). Karahanlı Türkçesi edebî eserlerinde de Tanrı'nın "kudret" sıfatının karşılığı *ugan*'dır. Bkz. *el-Kâdir*.

el-Musavvir: Yarattıklarına şekil ve özellik veren.

ATef. *sûret kılğan* 59/24, Rylands KT *Ol Tanrı sûret kılğan* (32a/3=059/024), TİEM 73 *ol turur tanrı bezegen* "O Tanrı, süsleyendir." (405v/3=059/024).

el-Müheymin: İnsanların bütün yaptıklarını bilen, koruyan, görüp gözeten.

ATef. *amân kılguçı dostlarını 'azâbdın, erklig Teşri* 59/23, Rylands KT *imin kılğan* (31b/1=059/023), TİEM 73 *imin kılğan* (405v/1=059/023) şeklinde ifade edilmiştir.

el-Mü'min: Yaratıklarına güven veren.

ATef. *îmin Teşri* 59/23, Rylands KT *imin kılğan* (31b/1=059/023), TİEM 73 *imin kılğan* (405v/1=059/023).

el-Mümît: Varlıkların hayatlarına son veren, canlarını alan.

ATef. *öltürür* 53/44, 57/2, TİEM 73 *öldürür ol* (396r/3=057/002) şeklindedir.

el-Mütekebbir: İhtiyaç ve noksanlığı gerektiren her şeyden münezze, pek yüce ve ulu.

Allah'ın her şeyden yüce olduğu ATef.'de *ulugluk eyesi* "ululuk sahibi" 59/23, Rylands KT'de *mişl yok* "benzersiz" (31b/1=059/023), TIEM 73'te *agırlığı arıg turur* "büyüklüğü açıktır" (405v/1=059/023) şeklinde ifade edilmiştir.

Kur'an çevirilerine koşt olarak Kutadgu Bilig'de de *ulugluk bedüklük* sözcükleri Arapçadaki "azamet, kibriyâ" kavramlarını ifade etmektedir. 'Büyüklük, ululuk' anlamına gelen *ulugluk bedüklük*, Tanrı'nın güzel adlarından 'büyüklükte eşi benzeri olmayan' anlamındaki '*Azîm, Mutekebbir, Kebîr* sıfatlarına atfen kullanılmıştır (bkz. Eker 2006: 110).

uluğluk saña ol bedüklük saña / seniñdin adın yok saña tuş teşe (KB 7) "Ululuk sanadır büyüklük sana/ senden başka yok sana eş (ve) denk."

uluğluk anar ol bedüklük anar / uğan erklig ol bir kamuğdın sıñar (KB 3721) "Ululuk onadır büyüklük ona/ Tanrı herşeye kıyasla (en) güçlüdür."

Erhamü'r-Rāhimîn: Merhametlilerin en merhametlisi.

ATef. *yarlıkaghlarda yarlıkaghlarak* "merhametlilerden daha merhametli" (21/83).

Hayru'l-vârisîn: Varislerin en hayırlısı.

ATef. *mîrās alıglılarda yigrek* "Sen, varislerin en hayırlısısın." (21/89).

er-Rab: Allah.

A.Tef.'de *er-Rab* karşılığında hem *Teñri* "Tanrı" (55/13) hem de *İdi* "sahip" (55/16) sözcükleri verilmiştir. Diğer çevirilerde de aynı şekildedir: Rylands KT'de *ey idim yarlıkagıl meni* "Ey Rabbim beni bağışla!" (28/29a1), Özb.KT'de *idi* (B:26).

Günümüzde Arapça aslı tercih edilen *Rab* (TS, GTS) için, Karahanlı Türkçesi edebî eserlerinde de *idi* sözcüğü geçmektedir. Öyle görünüyor ki, ilk anlamı "sahip" olan *İdi* sözcüğü daha sonra anlam genişlemesiyle "Tanrı, ilah" anlamını kazanarak ve ilk Türk-İslam terminolojisinde yerini almıştır.

bilig bilmegendin bir ança boğun / öz elgin but itip idim bu tidi (AH 123-124) "Bilgisizlikten ne kadar halk kendi eli ile put yapıp, 'Rabbim budur!' dedi".

Qut(ig) kuwiğ birse idim kulıña Künde işi yügsepen yokar ağar “Allah kuluna baht ve talih verirse onun işi hergün yükselir.” (DLT: Ercilasun-Akkoyunlu: 140).

meniñdin bularkça üküş miñ selam / tegürgil idim sen kesüksüz ulam (KB 61) “Ey Rabbim! Benden bunlara kesintisiz sürekli çokça binlerce selam ulaştır.”.

er-Rafî’: Peygamber ve mü’minlerin itibar, şan ve şereflerini artıran, göğü yükselten.

ATef.’de *yokaru kötürgen* 56/3), TİEM 73’te *kötürgen* (394v/5=056/003) şeklinde çevirilmiştir.

er-Rahîm: Çok merhametli.

Allah’ın merhametli olmasını ifade eden bu ad için ATef.’de altı farklı karşılık verilmiştir. Farsça ve Türkçe *bağşâyış yarlıkaguçı* 48, Arapça *rahîm* 49/5, 52/28, 57/9, 57/28, 58/12, 60/7, Arapça ad ve Türkçe yardımcı fiil *rahim kılğan* 49/12, *rahîm kılguçı* 66/1, Farsça *bağşâyende* 49/14 ve Türkçe *yarlıkaguçı* 59/10. Rylands KT’de *rahmet kılğan*, TİEM 73’te *küsüş yarlıkaglı* (302v/1=032/006), *yarlıkagan* (247v/6=022/065), *yarlıkaglı* (404v/1=059/010).

Besmele (Bismillahirrahmanirrahim) içerisinde de bu ad geçmektedir. Türkiye Türkçesinde “Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla” ya da “Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla” şeklinde çevrilen besmelede, *Rahîm* adı, “rahim” ya da “bağışlayan” karşılıklarıyla ifade edilmektedir. Ancak “bağışlayan” sözcüğü kullanımda *Rahîm* karşılığında olmakla birlikte, Türkçe sözlüklerde yer almamaktadır³. *Rahim* “Koruyan, acıyan, merhamet eden (Tanrı)” (TS); “Tanrı’nın adlarından” (KAS).

er-Rahmân: Çok merhametli.

er-Rahman için, ATef.’de *Teñri* 19/18, 19/26, 19/58, 19/109, 50/33, *rūzī bergen Teñri* 19/90, *rūzī berigli İdi* 21/112, *bağşâyende yarlıkagan* 48; TİEM 73’te *rūzi berigli idi* (405v/1=059/022), *rūzi berigli tañrı* (237v/5=021/036); *rūzi berigli* (241r/4=021/112); *yarlıkaglı* (405v/1=059/022) karşılıkları verilmiştir.

Bu ad besmele içerisinde de geçmektedir. Besmele (Bismillahirrahmanirrahim), Türkiye Türkçesinde “Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla” ve “Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla” şeklinde çevirilmekte

³ Bağışlayan sözcüğü Türkçe Sözlükte “vahib, hibe eden” anlamıyla hukuk terimi olarak geçmektedir.

ve kullanılmaktadır. Bu çevirilerde *Rahman* adı ya Arapça aslıyla “rahman” şeklinde ya da Türkçeleştirilerek “esirgeyen” şeklindedir. Ancak “esirgeyen” sözcüğü kullanımda *rahman* karşılığında olmakla birlikte, Türk Dil Kurumunun Türkiye Türkçesi sözlüklerinde bulunmamaktadır. TDK sözlüklerinde bu ad, Arapça aslıyla geçmektedir: *Rahman* “Herkes, her canlıya merhamet eden (Tanrı)” (GTS, TS); “Tanrı'nın adlarından” (KAS).

er-Rauf: Çok merhametli, çok şefkatli, çok acıyan.

Bu adın karşılığı ATef.'de Arapça *refk* 57/9 ve Farsça *mihrbān* 59/10 sözcükleriyle karşılanmıştır. Diğer çevirilerde Türkçe karşılık verilmiştir. TİEM 73 *idiniş bagırsak turur yarlıkaglı turur*. (199r/6=016/047), Rylands KT *İdiniş bagırsak* (52b/3=016/047).

Türkiye Türkçesinde sadece isimler sözlüğünde *Rauf* şeklinde geçmekte ve “Tanrı adlarından” olduğu belirtilmektedir (KAS).

er-Rezzâk: Bol nimet, maddi ve manevi rızık veren.

ATef.'de iki yerde bu adın karşılığı şu şekildedir: *rûzî bergen* “rızık veren” 51/58, *körklüg kıldı Teşri anga ruzumı* “Tanrı ona rızıkını güzel kıldı” 65/11. Benzer şekilde TİEM 73'te *taşrı ol turur rûzi bergen* “Tanrı rızık verendir” (385v/9=051/058) şeklindedir.

Arapçadaki *er-Rezzâk* karşılığında, Kur'an çevirilerinde *rûzi bergen* terimi kullanılırken; sadece Kutadgu Bilig'de sözcük anlamı “besleyen” olan *igidgen* (<*igid-gen*) tabiri geçmektedir. Dönemin başka eserlerinde Tanrı'nın bu güzel adı olarak geçmeyen *igidgen*, belki de Yusuf Has Hacib'in türetmesidir.

es-Samed: Her şeyin kendisine muhtaç olduğu, yöneldiği, her dilek ve isteğin mercii; hiç eksigi, kusuru ve ihtiyacı olmayan ulu, şanlı, dosdoğru, âdil ve güvenilir olan.

Allah'ın es-Samed adı ATef.'de şu şekilde açıklanmıştır: *Teşri ... yok ve yimeklik yok, içmeklik yok. Ulug turur, hâcet andın tilerler. Ol hiç kimsege hâceti yok ve hiç kimge niyâzi yok* “Tanrı, yemez içmez, uludur, istekleri ondan dilerler. Onun hiç kimseden dileği yoktur, hiç kimseye yalvarması yoktur.” 112/3. TİEM 73'te ise *taşrı hâlîki yok* “Tanrı'nın yaratana yoktur” (450v/7=112/002) şeklinde bu ad karşılanmıştır. Rylands KT'de *taşrı muşsuz* “ihtiyaçsız Tanrı” tabiri es-Samed güzel adının karşılığı olarak verilmiştir: *ol taşrı ol [kim] kökler içinde ol kim yerler içinde erür taşrı muşsuz ögdülmiş* (26/90a1).

Kutadgu Bilig’de de, Rylands KT’ye benzer şekilde, es-Samed adının karşılığının *muşsuz*, *meñü muşsuz*, *muşsuz bayat*, *muşsuz idi*, *meñü muşsuz idi* şeklinde olduğu görülmektedir. Eski Türkçe *buñ/muñ* sözcüğü “sıkıntı, dert, tasa” gibi anlamlara gelmektedir (EDPT: 347a). *buñ/muñ* + *suz* (isimden isim yapan ek, yokluk eki) şeklinde türetilen *muşsuz* ise “sıkıntısız, ihtiyaçsız” anlamına gelerek İslami terminolojide Allah’ın her türlü ihtiyaçtan müstağni olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır.

ay erklig uğan meñü muşsuz bayat / yaramaz seniñdin adınka bu at (KB 6) “Ey kuvvetli, kadir, ebedî ve müstağni olan Tanrı, senden başkasına bu ad yakışmaz. ”.

ay muşsuz idim sen bu muñluğ kuluğ / suyurkap keçürgil yazuğan kamuğ (KB 28) “Ey müstağni olan rabbim, sen bu muhtaç kulun bütün günahlarını şefkatle bağışla. ”.

ay muşsuz idim meñü tutçı tirig / ölümke törüttün bu sansız tirig (KB 378) “Ey ebedî, ölümsüz ve ihtiyaçsız rabbim, bu sayısız canlıları ölüm için yarattın. ”.

neteg tapnuğay men bu ol çın sözüm / aya meñü muşsuz bu muñluğ özüm (KB 3055) “Ey ebedî ve ihtiyaçsız Tanrım, doğrusunu söylüyorum, benim bu âciz varlığım sana nasıl lâyıki ile kulluk edebilir. ”.

aya meñü muşsuz idim sen uluğ / sen ök yarlıkağıl bu muñluğ kuluğ (KB 6508) “Ey ebedî ve ihtiyaçsız olan rabbim, sen büyüksün, bu muhtaç kulunun günahlarını sen bağışla. ”.

es-Selâm: Eksiklik, acizlik, hastalık, ölüm ve benzeri şeylerden salim olan kullarına güven ve selamet veren.

ATef. *selāmet Teñri āfātdın (aladın)* 59/23, Rylands KT *esenlik bergeñ* (31b/1=059/023), TİEM 73 *selāmatlık bergem* (405v/1=059/023).

es-Semî’: Her sözü, bütün konuşulanları en iyi işiten, duyan.

Bu dönem Kur’an çevirilerinin üçünde de *eşitgen* < *eşit-gen* “işiten” sözcüğü es-Semî’ adı için ortaktır. ATef. *eşitgen* 49/1, 58/1, TİEM 73 *ol ol turur eşitgen* “O, işitendir” (176r/3=012/034), Rylands KT *Teñri eşitgen* “Tanrı işiten(dir)” (37/53b3=049/001).

Şâhid: Bilen, muttali olan, her şeye tanık olan.

Kur’an çevirilerinin üçünde de Allah’ın Şâhid sıfatı Eski Türkçe *tanuk* < *tanu-k* “tanık” sözcüğü ile karşılanmıştır. Sadece ATef.’de bir yerde

bu adın karşılığı Arapça *hâzır* ile verilmiştir. ATef. (*Tejri kamug nerse üze*) *tanuk* 85/9, *tanuk* 100/7, (*Tejri te 'ala kamug nerse üze*) *hâzır turur* 58/6, TİEM 73 *tanur tañrı tanuk* (378r/3=048/028), Rylands KT *Tañrı tanuk erür* (47b/2=048/028).

eş-Şekür: İbadet eden kullarının mükâfatlarını bolca veren, az çok her itaati ödüllendiren.

Bu ad için ATef. *şâkir* 64/17, TİEM 73'te *tañrı arındurulgan* (412v/9=064/017), Rylands KT *Tañrı azka üküş bergeñ* (74b/3=064/017) karşılıkları verilmiştir.

et-Tevvâb: Sürekli tövbeleri kabul eden.

ATef.'de hem *tevbe bergen* 49/12 hem de *tevvâb* 110/3; TİEM 73'te *ol erdi tevbeni kabül kılğan* "O, tevbeyi kabul kılandı" (449r/9=110/003), Rylands KT'de *Tañrı tevbe kabül kılğan* "Tanrı, tevbe kabul kılandı" (63a/3=049/012).

el-Vahid: Zatında, isim ve sıfatlarında eşi ve benzeri bulunmayan, tek olan.

Allah'ın vahdaniyet sıfatını niteleyen el-Vahid adı için Karahanlı Türkçesinde *bir, bir ök, yalguz, yalñuz, bir idi* vb. Türkçe karşılıklar bulunmaktadır. ATef. *anga mengzeş hemtäy yok, bir turur* 112/8, TİEM 73 *bir* 2/133, 2/163, 4/171, 5/73, 6/19, 9/31, 12/39, 13/16, 14/48, 14/52, 16/22, 16/51, 18/110, 21/108, 22/34, 29/46, 37/4, 38/5, 41/6, *yalguz* 40/16, *yalñuz* 38/65, 39/4, Rylands KT *ol Tañrıka bir turur* (31a/3= 040/016), Özb.KT'de *bir ök idi* "bir tek Tanrı" (B:133) ve *bir idi* "Bir (olan) Tanrı" (B:163), *Tejri bir tapungu* (N:171). Ayrıca krş. *el-Ehad*.

el-Vedûd: Müminleri çok seven, kulları tarafından çok sevilen.

Bu ad için *sev-* fiiline sıfat-fiil ekleri getirilerek karşılık verilmiştir. ATef. *sewer dostların* "dostlarını seven" 85/14, TİEM 73'te *sewgen* "seven" (439r/8=085/014).

ez-Zâhir: Varlığı her şeyden aşikâr olan, her şeye galip gelen, her şeyden yüce olan.

ATef. *zâhir* 57/3, TİEM 73'te *ol turur açuklug* (396r/4=057/003).

2. Allah'ın Sıfatları

Âlimü'n bi zâti's-sudûr: Kalplerde olanı hakkıyla bilen.

Allah'ın bu sıfatı ATef.'de şu şekilde ifade edilmiştir: *Tejri bilgen turur köngüllerde barını* "Tanrı, gönüllerde olanı bilendir" 67/13.

Âlimü'l-gayb: Gaybı bilen.

Allah'ın bu sıfatı ATef.'de şu şekilde ifade edilmiştir: *Bilür köklerin gaybını takı yering* “Göklerin ve yerin bilinmeyenini bilir.” 49/18.

Âlimü'l-gaybi ve's-şehāde: Gaybı ve görüneni bilen.

ATef.'de iki yerde şu şekilde ifade edilmiştir: *Gayblarını bilgen takı âşkâreni* 64/18, *bilgen Teñri irür gaybını* 72/26.

Fa'âlü'n-limâ yürüd: Dilediğini yapan.

Allah'ın bu sıfatı sadece ATef.'de şu şekilde ifade edilmiştir: *İşler ol nerselerni kim tiler* “dilediği herşeyi yapar” 85/16.

Hayru'r-râzkîn: Rızık, nimet verenlerin en hayırlısı.

Allah'ın bu sıfatı sadece ATef.'de şu şekilde ifade edilmiştir: *Teñri ta'âlâ rüzî bergenlerde ezgüreki turur* 62/11.

Hazainü's-Semāvāti ve'lardı: Göklerin ve yerin hazineleri Allah'ındır.

Allah'ın bu sıfatı sadece ATef.'de şu şekilde ifade edilmiştir: *Teñriga turur kökler hazinesi takı yerler* “Göklerin ve yerlerin hazinesi Tanrı'nındır.” 63/7.

Rabbü'l-Alemîn: âlemlerin rabbi.

Allah'ın bu sıfatı ATef.'de iki şekilde ifade edilmiştir: *Teñri ta'âlâ... halklar tapa* 56/80, *Perverdīgār-ı 'âlemdin* 69/43.

Vasi'ü'l-mağfire: Bağışlaması, mağfireti bol olan.

Allah'ın bu sıfatı, Kur'an çevirilerinde şu şekilde karşılanmıştır: ATef. *üküş yarlıkagan* “çok bağışlayan” 53/32, Rylands KT *keñ rahmetlig* “geniş rahmetli” (26/89a1=004/130), TİEM 73 *tañrı keñrü berigli turur bilgen turur* (257v/2=024/032).

Zü'l-Arş: Arşın sahibi.

Allah'ın bu sıfatı sadece ATef.'de şu şekilde ifade edilmiştir: *ulug 'arş Teñrisi* 85/15.

Zü'l-celâl ve'l-ikrâm: Azamet ve kibriya, ikram ve ihsan sahibi.

Bu adın karşılıkları ATef.'de: *anga turur Tangrılık celâleti, takı anga turur ağırlamak anı kim tiler*. 55/27 ve *ulugluk eyesi, tegdi kerâmetlik* 55/78. TİEM 73'te *ulugluk idisi ağırlıg idisi* (392v/8=055/027) şeklindedir.

Zü'l-fadli'l-azîm: Çok ikram sahibi.

Allah'ın bu sıfatı sadece ATef.'de şu şekilde ifade edilmiştir: *Tejri ulug fazl eyesi turur 57/21, 57/29, 62/4.*

Zü'l-kuvveti'l-metin: Güç ve kuvvet sahibi.

Bu sıfat için ATef. *kuvvet eyesi* "kuvvet sahibi" 51/58, TIEM 73 *küç idisi* "güç sahibi" (384v/9=051/058) karşılığını vermiştir.

Sonuç ve Değerlendirme:

Karahanlılar dönemine ait ilk Türkçe Kur'an çevirileri, Allah'ın ad ve sıfatları örneğinde değerlendirildiğinde şu sonuçlara ulaşmaktayız:

1. İlk dönem Kur'an çevirilerindeki adlandırmalarda büyük ölçüde Türkçe karşılıklar verilmiştir. Eski Türkçe tek bir sözcükle ya da sözcük grubu şeklindeki yapılarla Allah'ın ad ve sıfatları karşılanmıştır. Bazı kullanımların bütün çevirilerde benzerlik göstermesi, Türkçe İslami söz varlığının yerleşmeye başladığını göstermesi bakımından önemlidir.

2. Sözcük türetiminde çoğunlukla *-gAn*, *-gII*, *-Ur*, *-gUçI* sıfat-fiil ekleri ve *-Ilg* isimden isim yapım eki kullanılmıştır.

3. Bazı adların Kur'an'ın aslında olduğu gibi Arapça biçimleri çevirilerde yer almıştır. ATef.'de *'azîz* (el-Azîz), *haberdâr*, *habîr* (el-Habîr), *hakîm* (el-Hakîm), *halîm* (el-Halîm), *kavî* (el-Kaviyy), *latîf* (el-Latîf), *rahîm* (er-Rahîm), *şâkir* (eş-Şekûr), *tevvâb* (et-Tevvâb), *zâhir* (ez-Zâhir), *gâlib* (el-Cebbâr), *îmin Tejri* (el-Mü'min), *refîk* (er-Rauf). Rylands Nüshasında da *latîf Tejri* (el-Latif) adları, Kur'an'daki aslıyla bulunmaktadır.

4. Bir kısım adlar ise hem Arapça asıllarıyla hem de peşinden Türkçe açıklamasıyla yazılmıştır. Türkçe anlam verilmesine rağmen, Arapça asıllarının da çeviride yer almasından, çeviricinin bu sözcüklerin çevirisinde temkini elden bırakmadığını anlıyoruz:

basîr turur körer "basirdir görür" (el-Basîr).

bâtın (bilür ve köngüldekini bilür ve halklar sırrın, kim ne sandukın bilür ve lîkin köngül birle bilmek anga reva yok) (el-Bâtın).

5. Bazı adların Farsça karşılıkları da çevirilerde bulunmaktadır. Bu durum, ilk Türkçe Kur'an çevirilerinin Farsça Kur'an çevirileri örneğinde hazırlanmış olduğu görüşünü destekler niteliktedir. ATef.'deki *server* (el-Bari'), *pādşah* 59/23 (el-Melik), *mihrbân* 59/10 (er-Rauf), *bahşâyende yarlıkagan* 48, (er-Rahmân), *bahşâyiş yarlıkaguçı* 48 (er-Rahîm), *bahşâyende* 49/14 (er-Rahîm) gibi Allah'ın sıfatlarının Türkçe anlamları

yanında Farsça karşılıkları verilmiştir. Diğer çevirilerde ise Allah'ın adlarında Farsça sözcük daha azdır. TIEM 73'te Farsça kökenli *peyveste örelig* söz grubu, Allah'ın *el-Hayy'ül-Kayyüm* adı yerine kullanılmıştır.

6. İlk Türkçe Kur'an çevirilerinde ve Karahanlı Türkçesine ait edebî eserlerde Allah'ın adları benzerlik göstermektedir. Kur'an çevirileri dışındaki (Kutadgu Bilig, Atebetü'l-Hakayık, vb.) eserlerde de *keçürgen* (el-Afuvv), *meñü eçü/açu* (el-âhîr), *ulug* (el-A'la), *bilür* (el-Âlim), *bir bayat* (el-Ehad), *öñdün* (el-Evvel), *biligli* (el-Habîr), *törütgen idi* (el-Hâlık), *tutçı tirig* (el-Hayy'ül-Kayyüm), *ugan*, *erklig* (el-Kâdir, el-Muktedir), *ulugluk bedüklük* (el-Mütekebbir), *teñri, idi* (er-Rab) şeklinde Tanrı'nın adları Kur'an çevirileriyle aynıdır. Bu durum, yerleşik bir Türkçe İslami söz varlığının bu dönemde varlığını kanıtlamaktadır. Kur'an çevirilerindeki bu adlandırmalar, sadece çevirenin türetimi olmayıp o dönemin dini söz varlığının bir parçasıdır denebilir.

7. Kur'an çevirilerinin söz varlığı, Türkçecilik bakımından değerlendirildiğinde Tanrı ad ve sıfatlarında büyük ölçüde Türkçe sözcük ve söz gruplarının tercih edildiği görülmüştür. Böylelikle, inananların bu ad ve sıfatları anlamaları sağlanmıştır.

8. Allah'ın ad ve sıfatlarının, Türkiye Türkçesindeki karşılıklarına baktığımızda ise Türkçe karşılık verme bakımından ilk Kur'an çevirilerin gerisinde olduğu görülmektedir. Bugün bu adların tamamına yakını Arapça asıllarıyla sözlüklerde yer almakta ve kullanılmaktadır. İlk Kur'an çevirileri söz varlığı, din terimlerinin Türkçeleştirilmesi ve Türkçe din terimleri sözlüklerinin hazırlanmasında örnek olacak niteliktedir.

EArapça Kur'an	Türkiye Türkçesi	Rylands Nüshası	TIEM73 Nüshası	Anonim Tefsir
el-Afuvv	---	<i>keçürgen turur</i>	<i>tañrı keçürgen</i>	<i>(Teñri te'ala) 'afv kılğan</i>
el-Âhir	---		<i>Ol turur barçada soñra</i>	<i>(kamug nerselerdin) songra</i>
el-A'lâ	---			<i>ulug</i>
el-Âlim	---	<i>tañrı bilgen</i>	<i>tañrı bilgen</i>	<i>bilgen, (teğme bir nerseni) bilgen, bilür, (kamug nerseni) bilgen</i>
el-Azîz	---	<i>ulug Tañrı</i>	<i>küçlüğ ugan tutmakı</i>	<i>'azîz, Teñriniñ tutmakı, 'azîz, pādşāh</i>

el-Ba'is	---		<i>tañrı koparur gürlar içindekini</i>	<i>Teñri koparur (kim kıyâmet kün gürlerdin)</i>
el-Bari'	---	<i>Ol Tañrı törütgen, yaratgan</i>	<i>ol turur tañrı törütgen yaratgan</i>	<i>server</i>
el-Basîr	<i>basir</i>	<i>Teñri körügli</i>	<i>körügli turur</i>	<i>körgen, Teñri anı kim 'amel kılur siz körgen turur. tegme bir nerseni körgen irür, basîr turur körer.</i>
el-Bâtin	---		<i>ol turur örtüglüg</i>	<i>bâtin (bilür ve köngüldekini bilür ve halklar sırrın, kim ne sandukan bilür ve lîkin köngül birle bilmek anga reva yok)</i>
el-Berr	---		<i>ol ol turur yarlıkaglı</i>	<i>eygülik kılguçı</i>
el-Cebbâr	<i>cabbar</i>	<i>ulug arıg Tañrı</i>	<i>esir etgen</i>	<i>gâlib</i>
el-Ehad	<i>bir, tek</i>		<i>ol tañrı bir turur</i>	<i>bir (Teñri celle celâlehu)</i>
el-Ekrem	<i>kerim</i>		<i>idiñ ağırlıgrak turur</i>	<i>(kamuglardın) kerîmrek</i>
el-Evvel	---		<i>ol turur barçada burun</i>	<i>(kamug nerselerdin) ilgerü</i>
el-Gaffâr	<i>gaffar</i>	<i>örtgen</i>	<i>ol turur küşüş örtgen</i>	<i>yarlıkagan</i>
el-Gafûr	<i>Gafûr</i>	<i>Tañrı örtgen</i>	<i>tañrı yazuk örtgen</i>	<i>yarlıkagan, yarlıkaguçı</i>
el-Ganî	<i>gani</i>	<i>muşsuz turur</i>	<i>tañrı ol turur muşsuz</i>	<i>bay</i>
el-Habîr	---	<i>Teñri bilgen</i>	<i>körgen bilgen</i>	<i>bilgen, bilgen (turur ne kim amel kılur siz), (Teñri anı kim 'amel kılur-siz) bilgen turur, haberdâr, habîr, sırrıngız bilür, latîf bilgen</i>
el-Hafî	---			<i>bagırsak</i>
el-Hâfid	---		<i>kudı idgan</i>	<i>aşak kılğan</i>
el-Hakîm	---	<i>köni işlig turur</i>	<i>ol ol turur küşüş bütün işlig</i>	<i>tegiz işlig, hakîm</i>
el-Hakk	---		<i>tañrı ol turur köni</i>	<i>köni</i>

el-Hâlik	yara- dan	Ol Tañrı törütgen yaratgan	ol turur tañrı törütgen yarat- gan	yaratur, yaratgan, Teñri turur kim yaratdı sizlerni.
el-Halîm	halim	Tañrı keçürgen	tañrı arındurul- gan keçürgen turur	halîm
el-Hamîd	---		ögdülmiş idi	ögdülmiş, anga turur ögdül
el-Hayy	---			tirgüzür ölüglerni, tirgüzür
el-Hayy'îl kayyûm	---		ol peyveste öre- lig	tutuşu tiriglik
el-Kâdir	kadir	küçlüg ugan	idiñ ugan	ugan, erklig, Teñri kamug nerse üzre erklig, kamug nerse üze kâdir
el-Kaviyy	---	Tañrı, Ol küçlüg	tañrı ol küçlüg turur	kavî, küçlüg
el-Kuddûs	---	arig Tañrı	arig turur	arig Teñri yanglık sıfatın- dın, arig pādşah
el-Latîf	latif	latif Teñri	ol turur añarı körgen	latîf
el-Mâlik	---			anga turur kökler takı yer- ler mülki, anga turur mülk, bereket eyesi,
el-Mecîd	---		ol ögdülmiş tu- rur ulug turur.	şeri'at turur
el-Melik	melik	erklig	yüğsek tañrı erklig	pādşah, erklig
el-Muğnî	---		tañrı keñrü be- rigli turur	kılır bay anı kim tiler
el-Mu'îd	---		ol ilki törüt(t)i yme ewre yan- durur	bu cihanda öldürür ol ci- handa köydürür
el-Muktedir	---		olduruglarda ugan	erür Teñri tegme nerse üze ugan ol
el-Musavvir	---	Ol Tañrı sûret kıl- gan	ol turur tañrı bezegen	sûret kılğan
el-Müheymin	---	imin kıl- gan	imin kılğan	amân kılguçı dostlarını 'azâbdın, erklig Teñri
el-Mü'min	---	imin kıl- gan	imin kılğan	îmin Teñri
el-Mümît	---		öldürür ol	öltürür

el-Mütekebbir	---	<i>misl yok</i>	<i>agırlığı arıg turur</i>	<i>ulugluk eyesi</i>
erhamür rāhimīn	---			<i>yarlıkaglılarda yarlıkaglı-rak</i>
Hayru'l-vârisīn	---			<i>mīrās alıglılarda yigrek</i>
er-Rab	<i>rab</i>			<i>Teñri, İdi</i>
er-Rafī'	---		<i>kötürgen</i>	<i>yokaru köttürgen</i>
er-Rahīm	<i>rahim</i>	<i>rahmet kılğan</i>	<i>küşüş yarlıkaglı, yarlıkagan, yarlıkaglı</i>	<i>başşâyış yarlıkaguçı, rahīm, rahim kılğan, başşâyende, yarlıkaguçı, rahīm kılguçı</i>
er-Rahmān	<i>rahman</i>		<i>rūzi berigli idi; rūzi berigli tañrı; rūzi berigli; yarlıkaglı</i>	<i>Teñri, rūzi bergen Teñri, rūzi berigli İdi, başşâyende yarlıkagan</i>
er-Rauf	<i>rauf</i>	<i>İdiñiz bagırsak</i>	<i>idiñiz bagırsak turur yarlıkaglı turur</i>	<i>refik, mihrbān</i>
er-Rezzāk	---		<i>tañrı ol turur rūzi bergen</i>	<i>rūzi bergen, körklüg kıldı Teñri anga ruzunu</i>
es-Samed	---	<i>tañrı muñsuz</i>	<i>tañrı hālki yok</i>	<i>Teñri ... yok ve yimeklik yok, içmeklik yok. Ulug turur, hācet andın tilerler. Ol hiç kimsege hāceti yok ve hiç kimge niyāzi yok</i>
es-Selām	---	<i>esenlik bergeñ</i>	<i>selāmatlık bergeñ</i>	<i>selāmet Teñri āfātdın (aladın)</i>
es-Semī'	---	<i>Teñri eşitgen</i>	<i>ol ol turur eşitgen</i>	<i>eşitgen</i>
Şāhid	---	<i>Tañrı tanuk erür</i>	<i>turur tañrı tanuk</i>	<i>1. (Teñri kamug nerse üze) tanuk, 2. tanuk, 3. (Teñri te 'ala kamug nerse üze) hāzır turur</i>
eş-Şekūr	---	<i>Tañrı azka üküş bergeñ</i>	<i>tañrı arındurulgan</i>	<i>şākir</i>
et-Tevvāb	---	<i>Tañrı tevbe kabül kılğan</i>	<i>ol erdi tevbeni kabül kılğan</i>	<i>1. tevbe bergen 2. tevvāb</i>
el-Vahid	---	<i>ol Tañrıka bir turur</i>	<i>1.bir 2.yalguz 3.yalñuz</i>	<i>anga mengzeş hemtāy yok, bir turur</i>

el-Vedûd	---		<i>sewgen</i>	<i>sewer dostların</i>
ez-Zâhir	---		<i>ol turur açuklug</i>	<i>zâhir</i>
Âlimü'n bi zâti's-sudûr	---			<i>Teñri bilgen turur köngül-lerde barını</i>
Âlimü'l-gayb	---			<i>bilür köklerin gaybını takı yering</i>
Âlimü'l-gaybi ve's-şehâde	---			<i>gaybları bilgen takı aşkâreni, bilgen Teñri irür gaybını</i>
Fa'âlü'n-limâ yürüd	---			<i>işler ol nerselerni kim tiler</i>
Hayru'r-râzkin	---			<i>Teñri ta'âlâ rûzî bergen-lerde ezgüreki turur</i>
Hazainü's-Semâvâti ve'lardı	---			<i>Teñriga turur kökler hazinesi takı yerler</i>
Rabbü'l-Alemîn	---			<i>Teñri ta'âlâ... halklar tapa, Perverdigâr-ı 'âlemdin</i>
Vasi'ü'l-mağfire	---	<i>keñ rahmetlig</i>	<i>tañrı keñrü be-rigli turur bilgen turur</i>	<i>üküş yarlıkagan</i>
Zü'l-Arş	---			<i>ulug 'arş Teñrиси</i>
Zü'l-celâl ve'l-ikrâm	---		<i>ulugluk idisi ağırlıg idisi</i>	<i>anga turur Tangrılık celâleti, takı anga turur ağırlamak anı kim tiler. ulugluk eyesi, tegdi kerâmetlik</i>
Zü'l-fadli'l-azîm	---			<i>Teñri ulug fazl eyesi turur 57/21, 57/29, 62/4</i>
Zü'l-kuvveti'l-metin	---		<i>küç idisi</i>	<i>kuvvet eyesi</i>

Kısaltmalar**AH:** Atebetü'l Hakayık**ATef.:** Anonim Tefsir**AY:** Altun Yaruk**BK-K** Bilge Kağan Yazıtı Kuzey yüzü**DLT:** *Dîvânu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin***EDPT:** *Etimological Dictionary Pre-thirteenth Century***GTS:** Güncel Türkçe Sözlük**KAS:** Kişi Adları Sözlüğü**KB:** Kutadgu Bilig**KİP:** Kuanşi im Pusar**Mai.T:** Tekin, Şinasi, *Maitrisimit Nom Bitig*, Berlin 1980.**Özb.KT.:** Özbekistan nüshası Kur'an Tercümesi**TİEM 73:** Türk İslam Eserleri Müzesi 73 nu. Kur'an Tercümesi nüshası**TS:** *Türkçe Sözlük*.**TTAS:** *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*

KAYNAKÇA

- ATA, Aysu (2007), "Türk Dilinde Esmâ-i Hüsnâ", *IV. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri, İzmir/2000*, Ankara, s. 131-154.
- _____ (2004), *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş- Metin – Notlar- Dizin)*, TDK Yay., Ankara.
- BOROVKOV, A.K. (2002), *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*, Çev. Halil İbrahim Usta; Ebülfez Amanoğlu, TDK Yay., Ankara.
- CLAUSON, S. Gerhard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- DANKOFF, Robert (1992), "Qarakhanid Literature and the Beginnings of Turco-Islamic Culture", *Central Asian Monuments*, (Ed. Hasan B. Paksoy), The Isis Press, İstanbul.
- ERCILASUN, Ahmet Bican; Z. Akkoyunlu (2014), *Kâşgarlı Mahmud. Dîvânü Lugâtî't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, TDK Yay., Ankara.
- ECKMANN, János (1967), Doğu Türkçesinde bir Kur'an çevirisi (Rylands Nüshası), *TDAY-Belleten*, 51-69.
- _____ (1976), *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Akadémia Kiadó, Budapest.
- EKER, Süer (2006), "Kutadgu Bilig'de (teñri 'azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine", *Bilig, Yaz / 2006*, S. 38, s. 103-122.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the lexicon*, Vol. I-II, Otto Harrassowitz- Wiesbaden.
- HAMIDULLAH, Muhammad (1965), "Kur'an-ı Kerimin Türkçe Yazma Tercümeleri", *Türkiyat Mecmuası*, C. XIV, s. 65-80.
- KÖK, Abdullah (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v) İnceleme- Giriş- Metin- Dizin*, Ankara Üni. SBE, Ankara (doktora tezi).
- NALBANT, Bilge; Eynel, Sema (2015), "Tanrı Adları Örneğinde Türkçe Tarihî Metinlerde Terim Türetme Yolları", *Türk Kültürü* 2015/2, s. 69-94.
- PRITSAK, Omeljan (1955), "Kara-hanlılar", *İslâm Ansiklopedisi, İslâm Âlemi Tarihi, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lûgati*, MEB, C: 6, İstanbul, s. 251-273.
- STEINGASS, F. (1930), *A Comprehensive Persian-English Dictionary. Including the Arabic Words and Phrases to be Met with in Persian Literature*, London.
- ŞİMŞEK, Yaşar (2016), "Karahanlı Türkçesi Dönemi Kur'an Tercümelerinden Rylands Nüshasında Farsça Tercüme Etkisi Üzerine Mülâhazalar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 55, s.11-27.
- TEKİN, Şinasi (1980). *Maitrisimit Nom Bitig*, Berlin.

TOPAL, Erol (2012), *Karahanlı Türkçesi Kur'an Tercümesiyle Yeni Uygur Türkçesi Kur'an Tercümesinde Dini Söz Varlığı – Karşılaştırmalı İnceleme*, Gazi Üni. SBE, TDE Ana Bilim Dalı doktora tezi.

TOPALOĞLU, Bekir (1995), “Esmâ-i Hüsnâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XI, s. 404-418.

Türkçe Sözlük, TDK, Ankara, 2011. (Onuncu baskı)

USTA, Halil İbrahim (2011), *Orta Asya Kur'an Tefsiri (Metin- Tıpkıbasım)*, Ankara.

ÜNLÜ, Suat (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 235v/2-450r/7) İnceleme- Giriş- Metin- Dizin*, Hacettepe Üni.SBE, Ankara (doktora tezi).

_____ (2005), “İlk Türkçe Kur'an Tercümesi TİEM 73'de Geçen Esmâ-i Hüsnâ İsimleri”, *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu*, Ankara, Türkiye, 7-11 Haziran 2005, s.17-56.

_____ (2007), “İlk Türkçe Kur'an Tercümelerine Göre Esmâ-i Hüsnâ”, *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 2, s. 215-285.

_____ (2012), *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümeleeri Sözlüğü*, Eğitim Yay., Konya.

ÜŞENMEZ, Emek (2013), *Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası, Satır Arası Türkçe-Farsça Tercümeli (Giriş- İnceleme- Metin- Sözlük- Ekler Dizini- Tıpkıbasım)*, Akademik Kitaplar, İstanbul.

İnternet Kaynakları:

Güncel Türkçe Sözlük:

<http://tdk.gov.tr/index.php?option=comgts&view=gts>

KAS: Kişi Adları Sözlüğü:

<http://tdk.gov.tr/index.php?option=comkisiadlari&view=kisiadlari>

TTAS: Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü:

<http://tdk.gov.tr/index.php?option=comttas&view=ttas>

Kur'an Meali: <http://mushaf.diyaret.gov.tr>

Esmâ-i Hüsnâ için:

<http://dua.diyaret.gov.tr/Files/EsamulHusna/AyetlerdeEsmaulHusna.pdf>

<http://dua.diyaret.gov.tr/Files/EsamulHusna/HadislerdeEsmaulHusna.pdf>

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinin Tarihsel Derlemi (7.-13. yy.): <http://derlem.cu.edu.tr>